

*Мәшіүр (Ағам)
Жұсіптің 1880-1895
жылдар аралығындағы
саяси үстеншеси*

1880 жылдан бастап Мәшіүр-Жұсіп баспа беріне танымдық, саяси, түрмистік мақалалар /1/ жаза бастайды. Оның публицистикалық /2/ мақалалары «Дала - уалаяты газетінде, 1887 жылдан Бұқар, Ташкент қаларында шығатын газеттерде және 1911 жылдан бастап «Айқап» журнальында шыға бастайды.

Мәшіүр-Жұсіптің ой елегінен өткізген пайымдаулары барлық қоршаған орта, дін, діл, өлім, өмір, махаббат, халықтың білім алу мен қарапайым халықтың тыныс-тіршілігі жайлы танымы шығармашылығының негізгі арқауына айналған. Бұкіл жаратылысқа махаббат көзімен қаралу, адамды сую, Алланы сую, қоршаған ортаға және отанға, жерге деген құрмет осылармен үйлесімділіктегі ғұмыр кешу - ақынның басты принциптерінің бірі. Шаруашылықты дұрыс пайдалана білуге үгітеп, енбекті ғылыммен үштастыруға ақыл - кенес береді. Қазақ поэзиясына жаңа өрнек берген ақын шығармашылығының бастау алар көзі, үлттық әдебиетіміздің

қайнар бұлағы болған түркі әлемінің, шығыс поэзиясының ықпалы да, қазақ ауыз әдебиетінің озық дәстүрлері де ақын поэзиясының табысты өркендерін дамуына үлкен әсер еткен арналар болмак.

«Дала уалаяты» газетінде: Дінмұхамет Сұлтангазин, Ешмұхамет Абылайханов, Шәкәрім Құдайбердиев, Рақымжан Дүйсенбаев, Асылқожа Курманбаев, Отыншы Элжанов, Мейрам Жанайдаров, Барлыбек Сыртанов, Жақып Ақпаев, Зұлқарнайын Шекеұлы Нұралыханов, Жағыпар Айманов, Бодаубек Райымбеков, Дүйсембай Тұранов, Жәке Сақтайұлы Тұранов және Мәшіүр-Жұсіп, Садуақас Мұсақұлы Шорманов, Аббас Айманов би, Қорабай Жапанов, Әміре Нөгербековтың өткір тілді мақалалары мен танымдық әңгімелері жи басылып тұрды. Сонымен бірге ХVІІІ ғасырдың бірінші жартысынан бастау алған Ресейдің отардау саясаты XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде кеңінен етек жайып, белең ала бастауы Мұрат Мөңкеұлы, Шортанбай Қанайұлы еңбектеріне арқау болып, ел-жүрттің бұл саясатқа наразылығын күшетті. ХVІІІ ғасырдың бірінші жартысында Ақмола және Семей облыстарының далалық аймақтарында қөшіп-қонып жүрген қырғыз және жонғар тайпаларынан қорғау үшін Ертістің он жағалауына бекіністер қатарын салған: Омбы, Железинск, Жеміш (1717 ж.), Семей (1718 ж.), Өскемен. Бұл бекіністер арасында 1720 жылы 7 форпост құрылған: Ачаир, Черлаковск, Осморыжск, Чернорнцк, Коряков, Семярск, Үлбі. Бекіністер мен форпосттар үшін гарнизондық солдаттармен коса Сібір қалаларына таратылған басыбайлы казактардың ерекше штаты болінді. 1745 жылы 24 жаңа бекіністер қосылған /3/. XIX - ғасырдың 40-шы жылдары Қазан татарларын Сібірге қоныстандыру саясаты жүзеге асырыла бастады /4/. Бастапқы кездे казак жеріне татарлар тілмаш ретінде келіп орнықкан соң, қазақ балаларына сабак беріп, мекеме кеңселерінде қызмет аткарды. Шұрайлы жерді тартып алу, көші-қонды шектеу, мал өрісін тарылту, емін-еркін жүріп-тұруға тиым салу, кару қолдануы бейбіт елдің берекесін алған еді.

Патша отаршылары қазақ елінің тек жерін гана алып қоймай, рухани жағынан да ауыздықтауға әрекет жасады. Ол орыстандыру, яғни миссионерлік саясат еді. Қазақ даласында орыс мектептерін ашып, ел ішіне миссионерлер жіберді. Ел ішіндегі жетім балаларды жинап, оларды шоқындыру кеңінен етек алды. Мәшіүр Жұсіп:

Арзан бол құран құны болып тиын
Бас қосар қамалға да болмай жиын.
Орыша тіл білгенді жүлдyz қылып,
Жок қылды шаригаттың құрмет- сыйын /5/-
десе, Нарманбет «Патшаның тағы бір пәли-
текесі» деген өлеңінде:
Діннің көрсөң маңайын,
Қалмақтан жаман талайын.
Сендерге жаңа дін таптық,
Боласын бізбен ағайын /6/- деп патша әкімде-

Боласын бізбен ағайын /6/- деп патша әкімдерінің халықты алдаларбап сатып алғандығын әшкөрелейді. Бұдан біз ақындардың қоғамдағы позициясын айқын көреміз. Осының арқасында казақ халықының санасы ояна бастады. Мәшіүр-Жұсіп жастайынан ағартушылыққа көніл бөліп, отаршылдықты, ұлттық езгіні айыптап, бұл жағыдайға халықтың қараңғылығының салдарынан ұрынғанының түсінгендейтін жастарды өнер-білім үйренуге шакырды.

Тарихта қазактың қазақ болғалы алаңсыз күн кешуі болмады десе де болатындей. Аттың жалы, түйенің қомында жаугершілік тірлігі өнердің бір түрі: ғылым - білімін менгеруге мұрша бермеді. Бұл жайында тіпті Мәшіүр бұрынғыдан қалған мынандай үлгілі сөзді де келтіреді: «батыр деген бір барак ит, екі катынның бірі табады, би деген ақ шаригат, ілуде бірақ катын табады.» Эрине, бұл қағиданың алғашқы бөлігі сол заманның әлеуметтік өмір сүру катынастарына тікелей байланысты еді /7/. Бірақ Мәшіүр дәуірі басқаша көзкарасты талап етті. Бұл көзкарас, заман - «білекті бірді, білімді мынды жығады» принципіне негізделген болатын. Ендігі таңда орыс бодандығынан білім арқылы шығудың амалдары қарастырыла бастағандай. Үлған себеп, Қарқаралыда Құнанбай қажының (1851), Баянаулада Мұса мырзаның (1861) мешіт-медиресе салуы көп сырды анғарттынга үксайды.

XIX ғ. екінші жартысынан басталған патша отаршыларының қазақ даласына шаруаларды қоныстандыруды, қазактың шұрайлы жерлерінен ығысып, қысымға ұшырауы кеменгер ақындарды бейтарап қалдыра алмады. Нарманбет ақын «Сарыарқа» өлеңінде халықтың туган жерге деген сезімін оятып, сүйіспеншілігін

арттыруды қөздейді:

«Сарыарқа, сарқыраған сұын қайда?
Түнде шық, күндіз мұнар буын қайда?
Найзагай шарт-шұрт стіп нөсер күйған
Көк-жасыл туын қайда?

Көк майса, көк орай шалғын шебін қайда?

Қызығалдақ қызыл-жасыл, көк балдырған

Балауса бал татыған бар ма сайда? /8/- деп бауыр басқан қонысынан айрылған елдің, сәні таусылған Сарыарқаның зарын күйзеле жырга косады. Мәшіүр Жұсіп те дәл осындей жан шырқыратар зармен коса халық намысын оятар қайрау, санаға сәуле түсірер өлең тудырған.

«Айрылған біздің қазақ Есілінен,
Әзінің болған емес кесірінен.

Жер-мулкі шаруаның қызықты еді,

Қойнында құшактаған жесірінен.

Адасын осы күнде қазақ қалды,
Бұрынғы ата-баба рәсімінен.

Жылқыға керек жерге егін салып,

Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен» /9/-деп Мәшіүр-Жұсіп келелі ой түйіндейді.

«Дала уалаяты газетінде» Мәшіүр-Жұсіптің дін, саясат, көніл-күй, шаруашылық т.б. такырыптар төнірегіндегі ойлары, сол уақыттағы халықтың пікірімен үндесіп жатты. Мәселен: 1889 жылғы «Дала уалаяты» газетінің №39 санында, қазақ жерінде қоныстанған орыс шаруаларының іскерлігін алға тартып, ауылдастары мен ел-жүртін өз жерін дұрыс пайдалануға шакырып: «кейбір қазақ байлары егіндікке жарамды шырайлы жерлерді иемдене отырып, қажеттеріне жараты білмейді. Сөйтіп, олар өз жерлерін мерзімді уақытта басқаға беруден бас тартады» /10/- деп, қазақ байларының мал шаруашылығы мен жерді өңдеу мәселесіне баса назар бөлмей отырғанына қынжылыс білдіреді. Осы мазмұнды материалдар «Дала уалаяты» газетінің №45,46 сандарында да жарық көрді.

Әр бір үлгітың есіп-өнуі үлгітың сана мен тектілікке байланысты. Ол үшін әр қайсымыз үл-қыздарымызды аялай білген жөн. Қазақ қызының тәрбиеси мен әйел тендігі және махабbat тақырыбы алғашқысында Мәшіүр-Жұсіптің де ең-бектерінен орын тапқаны ақырат. Кейін Алаш зияллыларының, әсіресе Э. Бекейханов, Ж. Аймауытов, Мұхаммед Әменнің әйел мәселесіне мезгіл-мезгіл оралып, басылым беттерінде өзекті мақалалары мен өлендері шықкан соң, Совет әкіметі тарапынан қолдау тауып, әйел тендігі беріліп, олардың құқықтары корғалған болатын. 1890 жылғы «Дала уа-

ғалған болатын. 1890 жылғы «Дала уалаяты» газетінің № 7 санында: «Ер бала болсын, кыз бала болсын өзді - өзі ықтиярласып қосылсын. Сонда жанжал, ұрыс-талаң шықпайды, олар бір-біріне махаббатты болып, бұлардан туған бала да жақсы болады.» /11/-деп, ұл-қызыдарының еркіне қарамай, күшпен, қорқутумен қосатын әке-шешені «ескілікті аңсаушылар», деп сыйнайды. Ал 1890 жылғы «Дала уалаяты» газетінің № 6 санында басылған бір мақаласында Ақбеттау еліндегі Құсайын Поштаев деген байдың 60 үй кедейді салықтан босатып, оны мал басына қарай байларға салғанын өте орынды деп білген автор: «...нашардан бірдене алайын деп жатқаным жоқ. Құсайын мырзаның нашарға қылған жақсылығын айтып жатырмын» /12/-сол уақыттағы өмір шындығы мен кедейдің тіршілігін әділ сипаттап жазады. Бұдан біз қазак елінің тұрмыс жағыдайы мен мәдени өмірін танимыз. 1890-91 жылдары Баянауыл маңында қыс қатты болып, жұт болғаны мәлім. Бұл мәселе Мәшінур-Жұсіптің «Тұрмыс жайында болған хабарлар» тақырыбында жарияланған мақаласында орын алады. «... 26-шы наурызда, сенібі күні жел терістен болып, кар жауып, мейлінше қалып түсіп, бір терістен, бір ондан боран, ерсілі-қарсылы болып, шиырлап жатып алады. Бір күннен бір күні сұық болып, жел шығып, сүйегі жұқарып, күйі кетіп тұрған мал даладан шөп алыш жей алмады.

/Жалғасы. Басы откен сандарда/

Алты айға деп өлшеп үйген пішен, қыс жеті ай болып кеткен соң таусылып, қолдан саларға дәнене болмады. Қой-қозы жалғыз жарымдаш өле бастады. Қозысын көтере алмай көтерем болып саулық өлді. Енесінен сүт шықпай, тамаққа жарымай қозы өлді. Жұрттың "он екі ай шығып, бір ай тығын" деген жалғыз айы осы еді. Бұл айдың өзі мұндай қыс болып, қысынқырап кеткен соң, қыскы қызылдың таусылған уақыты, жаңалап мал союға пышаққа жааралық мал болмай, қайдағы құрт, қарындағы май, пүттаган ұн, қадақтаған май бірдей таусылып, халық осы бір он бес күн, жиырма күн наурыздың 26-на шейін ақырышылық болып қысылды. Алла пана берсін, "бұрынғы жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілуге таяды" деген бекер екен. Жіңішке өлуге тақалып, жуанның өзі үзілуге тақады. "Сорлы балаға сорлы катын жолынады" дегендег Баянауыл, Қызылтау, Далба - үшеуінің ортасында үегіз болыс Сүйіндіктің байлары, мал иелерінің өздері де ашаршылық көрді. Қыскы тамақ таусылып, малдары осында халде болды» /13/-деп, мал шығынының арты аштыққа ұласқанын тілге тиек ете отырып «... Мәселе өздерінің егін салмайсыз, зиян болар ма еді, егерде

тиек ете отырып «... Мәселе өздерінің егін салмайсыз, зиян болар ма еді, егерде өздерінің көп сатып алыш қойсаныздар астықты. Егін көп шықкан жылы һәм қыс болған жылы кедей бейшаралар да тоқ еді. Мен болыстыққа таласатын ақшаға сатып ал демеймін. Сол ақшадан басқа сандығынызда жатып шіруге тақалған ақшаға. Егер де жаһұт етіп пайдалансаныздар өздерініздің байлығынызben биылғы қыста жуан созылып, жениліне үзілмес еді.» /14/-деп байлардың бейқамдығын сыйнға алады.

1893 жылы патша өкіметі Сібір темір жолын аяқтап, ендігі саясаты қазақ жерінің шүрайлы тұстарын тартып алуға кіріскең мәлім /15/. Ол жерлерге орыстың мұжығын «переселен» қылып көшіреді. Ата-бабамыздан аманат болып үрпактан-үрпакқа жеткен жердің мұжықтардың қолына көшіп жатқанының Мәшінур-Жұсіп:

Адасып осы күнде қазақ калды,
Бұрынғы ата-баба рәсімімен.
Жылқыға керек жерге егін алыш,
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен.
Жайлауы баратуғын тарылған соң,
Айырылды мал да, жан да нәсібінен.
Зынданда не шаңбаздар нахақ жатыр,
Ұлықтың қылған зорлық кесімінен /16/-деп, қазақтың сенгіштігіне қапала-
нады.

Мәшінур-Жұсіптің:

1888 жылы № 7 санында «Түркімен халқының қалың беру рәсімдері» мақаласы;

1889 жылы № 6,7 санында «Адам һәм оның ғұмыры» атты ертегісі, № 7 санында жарияланған «Қарға мен лашын» мысалы /17/.

1890 жылы № 14 санында «Жақсы молда» әңгімесі, № 18 санында «Ражайыш бір құс заманымызда» әңгімесі жарық көреді. Бір қызығы бірінде «Юсіп бин Көпей» деп қол қойылса, енді бірінде Юсіф Көпеев деп қол қойылған. Қалай дегенмен де Мәшінур-Жұсіп көшпелі шаруашылықтардың орнына енді отырықшылықты - мал шаруашылығы мен отырықшылықты - егіншілік сияқты шаруашылықтың жаңа түрлерінің етек алғанын баяндай келе, байлар мен молдаларды өлтіре сыйнайды. Қауымдық

жерлерді тартып алу, күнкөріс жерден айырылу қазақ қогамының әлеуметтік бөлшектелуіне әкеліп соғатынын Мәшһүр-Жұсіп ерте түсінді..

Кедейленген қазақтардың қала және село протетариаты - жатақтарға айналуы ессе түсті.

Аталған кезеңде Қазақстанда өнеркәсіп өндірістері, түрлі кәсіпшіліктер ашылып, олардың дамуы жеделдеді. Мысалы: ауылшаруашылық шикізаттарын өндейтін - май шайқайтын, былғары шығаратын, үн тартатын және т.б. Шымкент сантонин зауыты (1822ж.) химия өнеркәсібінің бастамасы болды. Сондай-ақ онгустік аудандарда, Шымкент пен Түркістанда макта тазалайтын бірнеше зауыттар, ал Верный қаласында темекі шығаратын екі кәсіпорын жұмыс істеді.

Арал теңізінде, Павлодар уезіндегі Қарабас көлінде тұз-кен орындары ашылды. Әсіресе ғасыр басында оның маңызы күшейді. Тұз жергілікті мұқтаж үшін де, сол сияқты шетке шығару үшін де өндірілді. Олардың неғұрлым ірі ішкі Ордадағы 5 мың қазақ жұмыс істеген Басқұншақ, Павлодар уезіндегі Коряковск кәсіпшіліктері болды.

Жайық, Ембі, Ертіс өзендері, Арал мен Каспий теңіздері аймақтарында балық кәсіпшілігі дамыды.

Қазақстанда XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың басында Спасск мыс қорыту зауыты, Успенск руднігі, Қарағанды көмір кені, Екібастұз және Риддер кесіпорындары шетел өнеркәсіпшілірінің де (АҚШ, Германия, Бельгия, Швеция) назарын аударып, өлкे байлығы талантараражға түсті.

Мемлекеттік банктін өлкедегі бөлімдері сауда-өнеркәсіптік орталықтар - Оралда (1876 ж.), Петропавлда (1881 ж.), Семейде (1887 ж.), Омске (1895 ж.), Верныйда (1912 ж.) ашылды. Өлкө территориясындағы филиалдарының салы жөнінен екінші орынды сауда айналымын несиелендіруге көп қаржы салған Орыс сауда-өнеркәсіптік банкі алды.

Сауда-саттық, алыс-беріс күшейді. Саудаға ту-setтін товар негізінен мал болды. Әр жазда Сарысу уезі арқылы Ресей орталығына Ақмола, Қарқаралы және Сарысу уездерінен 60 мыңға дейін мүйізді ірі қара мал, 200 мыңға дейін қой айдал әкелінді. Сыртқа шығарылатын астық

айдап әкелінді. Сыртқа шығарылатын астық көлемі де артты. Орал, Орынбор, Семей қалалары астықпен сауда жасаудың ірі орталықтарына айналды.

XIX ғасырдың II жартысы XX ғасырдың басында сауда-саттықтың жана -жәрменкелік түрі шықты. Қарқаралы уезіндегі Қоянды, Петропавл уезіндегі Тайыншакөл, Ақмола уезіндегі Константиновск, Атбасар уезіндегі Перовск, Верный уезіндегі Қарқара жәрменкелері неғұрлым ірі жәрменкелерінің саналды.

Қазақстанда XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың басындағы қазақ қогамының шаруашылығы мен патша үкіметінің отаршылдық саясатын Ф. А. Щербина /18/ капиталистік қарым-қатынастың етек алуымен байланыстырады.

Мәшһүр-Жұсіп үшінші рет 1895 қой жылы 37 жасында жолға шығады. Осы сапары М-Ж.Көпееvtіn рухани есүіне, ақындық тұлғасының қалыптасуына көп септігін тигізеді. Айтальық: «Шонтыбай қажы»,«Екі жігіт пен бір шалдың әнгімесі». «Хаятбақшы», «Соқыр, санырау, жалаңаш хикаясы», «Әдін диуана және Ибраһим», «Фали Арстан әнгімесі», «Ай мен қундей, һеммаға бірдей» демегінің мағынасы», «Пайғамбардың дүниеден етіуі туралы», «Ібіліс лағын, шайтан хикаясы», «Жер мен кек» т.б. дастандары, хикаялары, қиссалары, әнгімелерінің мазмұны тек қана ғибратқа, адамгершілікке, аспан әлеміне, жұлдыздардың адаммен ара қатынасына құрылды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мақала - публицистикалық жанр. Мақала қоғамдық әлеуметтік құбылыстар мен оқиғаларды зерттеп, талдау және оларды жинақтау негізінде нақты идея мен ой-пікірді насиҳаттайды немесе оларды жүзеге асыруға үн тастайды. Мақала теориялық мәселелерге, қоғам өміріндегі елсулі оқиғалар мен құбылыстарға арналып жазылады. Ол үкіметтің ішкі-сиртқы саясатын көңінен түсіндіріп, еңбекшілерді қоғам алдында түрган күрделі еңбектерді айқын түсінуге және оларды жүзеге асыруға нұсқау, бағыт береді.

2. Публицистикалық мақала қоғамдық - саяси және әлеуметтік мәні зор оқиғалар мен құбылыстарды, замана тынысын көтерінкі үн, көркем тілмен баяндайды.

3. Минар Амрина, Нұртас Смағұлов «Сібір казак өскерінің Павлодар оязындағы қазақ жерлерін отарлауы» // «Баянаула дуаны», 298-бет, Қарағанды-2006 жыл.

4. Уразманова Р.К., Чешко С.В. Татары. М.: Наука, 2001. -520 с.
5. Көпееев М. Шығармалары. Том 1. Алматы: Ғылым, 1990. 61-бет.
6. Нарманбет. Шығармалары. Қарағанды: Болашақ, 1998.61-бет.
7. Академик Е.А. Бекетов атындағы ҚарМУ дың оқытушысы Мұқыш Қ.С. пікірі.
8. Нарманбет. Шығармалары. Қарағанды: Болашақ, 1998. 89-бет.
9. Көпееев М. Шығармалары. Алматы: Ғылым, 1990. 53-бет./
10. Д. Б. Өміржанова, А.Қ. Аманбекова «Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің публицистикалық мұрасы» // «Ү Мәшһүр Жүсіп оқулары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалы. 52-бет, Павлодар-2006 жыл.
11. «Дала уалаяты »газеті, А. «Ғылым »баспасы 1992 ж, 1- том, 23 бет.
12. Бұл да сонда, 2 том, 68-бет.
13. Суханбердин Ү. «Дала уалаятының газеті» // 580-бет, Алматы-1989 жыл.
14. Суханбердин Ү. «Дала уалаятының газеті» // 580-бет, Алматы-1989 жыл.
15. М. Алпысбес, Т. Аршабек, Е. Қасен, Е. Кейкі «Көне көктау, байыргы Баянаула байтағының тарихы» // 437-бет. Астана «Парасат Әлемі» баспасы, 2005 жыл.
16. М. Алпысбес, Т. Аршабек, Е. Қасен, Е. Кейкі «Көне көктау, байыргы Баянаула байтағының тарихы» // 437-бет. Астана «Парасат Әлемі» баспасы, 2005 жыл.
17. 1970 жылы «Әдеби мұра » жинағында басылған.
18. Материялы по киргизкому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А. Щербины. Том 4. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. Воронеж 1903.